

REXHEP ISMAJLI

GJENEZA E TEKSTIT DHE CAMAJ

Gjatë shekullit të tij të punës poeti kontemplativ dhe gjuhëtari Martin Camaj, gati në mënyrë të vazhdueshme ka lëvizur paralelisht në dy binarë të ndryshëm krijimtarie: në binarët e krijimtarisë poetike dhe letrare, që për medium të saj ka gjuhën, në një anë, dhe në krijimtarinë hulumtuese shkencore po për gjuhën, në anën tjetër. Matteo Mandalà në fillim të viteve '90 duke referuar vlerësimin tonë për kontrastet si një prej tipareve thelbësore në poezinë e Camajt, me të drejtë e kishte përmendur këtë fakt, duke shtruar një pyetje me interes parimor: *“a mund të jetë një poet edhe linguist e kritik letrar?”*¹ Menjëherë pastaj ai vinte të shtonte se në traditën italiane ideja B. Croce-s, mbisundues në këto fusha, shkonte deri tek ndalesa për linguistët dhe për ‘literatët jofilozofues’, madje edhe ta komentonin poezinë. Mandalà e ndjente të nevojshme të kujtonte gjithashtu traditën strukturale në vijën e R. Jakobson-it, për të cilin, për shkak se poezia ndërthehet intimisht me gjuhën, pra ushtrimi kritik në thelb është i lidhur me studimin e gjuhës poetike, një kërkesë e tillë bëhet kusht i patjetërsueshëm për vetë të kuptuarit e natyrës së poezisë. Për Mandalanë, që t’i afrohesh në mënyrë produktive poezisë së Martin Camajt, çka domethënë që t’i qëmtosh strukturat semantike të thella në të, është më shumë se e nevojshme t’i kesh të qarta këto relacione midis gjuhës dhe poezisë.

Në këtë kumtim nuk e kam ndërmend të merrem më tej me ndërdymjet që shtronte kështu Mandalà, as me hulumtimin e karakterit të pretenduar hermetik të poezisë së Camajt, madje as me dyshimin tjetër të tij të formuluar në mënyrë të ligjshme si vijon:

“deri në çfarë pike është gati poeti të heqë dorë nga armët e gjuhësisë? Dhe deri në çfarë shkalle linguisti dhe kritiku ndikojnë mbi poetin?”

Do të merrem porse me një aspekt të lidhur me të gjitha këto, me një aspekt që ka të bëjë me gjenezën si çështje që del te Martini, në studimet gjuhësore dhe, mbase, edhe në krijimet letrare.

¹ MANDALÀ (1991), f. 51.

Por më parë le të merremi pak me çështjen e shtruar në titull të kumtesës sonë dhe informacionin themelor lidhur me të. Qysh me të gjallë të Martinit më kishte rënë të shprehja mendimin për studimet e tij gjuhësore, si për të folmet e arbëreshëve, ashtu edhe për tekstet e vjetra shqip. Në këtë kumtim nuk është e nevojshme të përsëris argumentimet e shprehura më parë për vlerësimet e detajuara të kësaj pjese të krijimtarisë së Camajt. Dua të vë në pah më parë ku qëndrojnë ndihmesat e tij konkrete në fushën e studimeve të teksteve të vjetra shqipe dhe të ngre ndonjë ide e supozim për interpretime më të gjera lidhur me atë që ai e kishte quajtur gjenezë.

Në fazën e tij të studimeve Martin Camaj kishte marrë dijeni në fusha të veçanta të romanistikës dhe të sllavistikës në Universitetin e Beogradit, sikurse edhe Idriz Ajeti. Në të njëjtën kohë ai kishte ndjekur studimet në fushën e albanologjisë për aq sa ofronte atëherë orientimi qartësisht junggramatikan i përfaqësuar nga Henrik Barić, duke mos lënë pa parë ato që ofronin Ivan Popović e Radosav Bošković afërsisht në atë vijë, apo orientimi më tepër filologjik i Petar Skok-ut dhe vijat e zgjedhura prej tyre. Këto janë sidomos vitet e para '50, kur Martini kishte manifestuar tashmë publikisht interesa dhe arritje në fushën e letrave - kishte botuar dy përmbledhje me poezi. Që në fillimet e punës së Institutit Albanologjik në Prishtinë, dy të absolvuarit për filologji, përveç albanistëve tashmë të njohur Selman Riza e Idriz Ajeti – pra dy të absolvuarit Martin Camaj dhe Hasan Kaleshi, ishin caktuar bashkëpunëtorë të Institutit. Kjo do të thotë se ata tashmë gjatë studimeve kishin shfaqur shenja të mjaftueshme për interesat shkencorë dhe formimin përkatës. Martin Camaj, veç të tjerash, parashikohej të përgatiste për botim Fjalorin e Kristoforidhit me zëvendësimin e shpjegimeve greqisht në gjuhën frënge. Fundi i vitit 1955 e përtregoi tërë radikalizmin e orientimit antishqiptar të Jugosllavisë së kohës me mbylljen e Institutit Albanologjik e të institucioneve kulturore, me deportimin e S. Rizës që tashmë kishte botuar në Prishtinë tre librat e tij të suksesshëm dhe paralajmëronte të tjerë. Mundësia e rritjes së shpejtë të Prishtinës në një qendër të mirëfilltë studimesh albanistike (veç Rizës, aty shiheshin tashmë emrat e Ajetit, Camajt, Kaleshit, por mund të shtoheshin Anton Çetta, Kadri Halimi, etj. në fushat jogjuhësore) sikur u desh të ndërpritej në mënyrë abrupte, duke rritur ndjenjën e mungesës së perspektivës, duke i dhënë hov sa më të madh valës së shpërnguljeve për Turqi, kështu që edhe Camaj vendosi në ato rrethana t'i gjente vetes mundësi duke u larguar në Itali.

Në fillimet e tij Camaj në studimet gjuhësore mori formim në traditën e studimeve junggramatikane. Këto interesime i vijoi në Romë, ku, megjithatë, iu theksua aspekti kulturor i hulumtimeve të teksteve të vjetra

shqipe, sidomos gjatë punës në Bibliotekën e Vatikanit, duke u bërë ndër të pakët studiues që veprën e Buzukut mund ta vështronin nga kopja e saj e vetme e ruajtur.

Kështu në disertacionin e tij për “Mesharin” specifikimi në nëntitull “Ndihmesa gjuhësore për studimin e gjenezës” merr tërë peshën e nevojshme dhe sikur e thekson shtytjen për të dalë nga mbyrtja në detajet e pafund të hulumtimeve konkrete. Hulumtimet që Martini tashmë kishte bërë lidhur me ortografinë dhe fonetikën e Buzukut, konkretisht dy pikat themelore të studimit të tij: *h*-ja buzukiane inorganike dhe çështja e shënimit të hundorësisë së zanoreve, u bënë pjesë e rëndësishme e monografisë së tij; kësaj iu shtuan shqyrtimet e natyrës gramatikore për paskajoren, për raportet futuri-lidhorja dhe për elemente të stilit, të cilat e shpunë te shqyrtimi serioz i varieteteve stilistike dhe te mundësia e ndikimit të teksteve të ngjashme sllave popullore të Basenit të Dubrovnikut dhe të zonës kulturore veneciane në Adriatikon jugor dhe hulumtimet për vendin e botimit të “Mesharit”.

Prej këtej i dolën përfundime me rëndësi:

- së pari hulumtimi teknik për letrën e librit ia fuqizoi bindjen e krijuar dhe mbi baza të tjera të natyrës kulturore-historike për ‘basenin venecian’, si një ekumenë brenda së cilës ndodhnin dhe zhvillime të tilla në atë që do të njihet si *Albania Veneta*; hulumtimi për letrën, madje, i tregonte se botimi nuk do të jetë bërë në Venedik;²

- hulumtimi për zanoret hundore ia theksoi supozimin që Buzuku të kishte qenë bartës i së folmes së Malësisë së Madhe, ndërsa për ne pikërisht në këtë aspekt ka baza për diskutim lidhur me një zhvendosje më parë në anën tjetër të Liqenit të Shkodrës, te Kraja e viset përtej, çka nuk përjashtonte as Martini;

- hulumtimi i varieteteve të pjesëve të ndryshme të librit në raport me shqipen e përdorur, i pabarazive në përkthim e stil, i elementeve ‘toske’

² Pajtohej me Çabejnë se gjuha e Buzukut në thelb paraqet të folmet e Mbishkodrës. Argumentet konkrete, si: lokucionet idiomatike *e sih paneh se is scuom en cheso iete, m-erç preih stechoy, dicc, ën dhençit* (gabimisht *dhent+shit*, po *dhen+shit*, ku *n* forcon *sh* në *ç*) *as gneh grimese; me sojt për shoj; vietate; paret; bagmi; miellteh en-gavigçit; atoh neh nah tucheğnene; meoy schale*, në fakt nuk flasin në mënyrë të padyshimtë për Triepshin e Malësinë e Madhe si burim, sepse mund të tregohet se gjendeshin edhe gjetiu. Theksonte se dallimet midis të folmeve të Krajës e të Malësisë nuk kanë qenë të mëdha, sidomos me Hotin, Grudën e Triepshin të afërët me Kuçin (atje persiston sporadikisht diftongu *uo* në alternim me *ua*: *Këka e rãd*, e *druo t’perdreth*). Dy termat: *endhezunë* dhe *ëndhes dhe thashunë*, pas tij, ekzistojnë sot vetëm në të folmen e Malësisë së Madhe, f. 50-51.

brenda pjesëve të ndryshme, etj. e shpunë te përfundimi i ekzistencës së teksteve të mëhershme, që do të jenë përdorur në shërbimet fetare të kopjuara përgjatë gjithë brigjeve të Adriatikut shqiptar dhe, madje edhe më në jug, të Jonit; ato tekste, sipas tij, mund të jenë përdorur drejtpërsëdrejti ose përshtatur në veprën e Buzukut; Çabej dhe Riza në këtë pikë anonin më shumë nga shpjegimet unitare – Çabej varietetet ishte i prirur t'i shpjegonte me intencën e Buzukut për varietete stilistike, apo edhe me rrethana të tjera, ndërsa Riza ishte i prirur më tepër që këtë ta shihte si rezultat të mediokritetit të Buzukut;

- hulumtimi i përkthimit dhe i stilit e shpuri te krahasimi me tekstet e vjetra sllave të Bernardino da Spalato 1495³ dhe Nikša da Ranjina 1508, edhe ato kishin arritur në shkallën kur u njohën nga këta përmes kopjimeve e qarkullimit dorëshkrimor nëpër versione të mëhershme, çka paraqet një rezultat me interes, sepse buzukologët e tjerë këtë mundësi nuk e kanë pasur⁴.

- Në këtë vazhdë të hulumtimit të gjenezës, ai e kishte parë të nevojshme të sillte në shtojcë këngë nga Triepshi për të vënë edhe më shumë në pah mendimin se baza dialektore e Buzukut mund të ishte e atyre anëve.

Në fund fare, do theksuar se, pasi kishte konstatuar përmes elementeve të identifikuara si toske se ekzistonin në atë kohë relacione religjioze midis Veriut dhe Jugut të Shqipërisë, Camaj merrej me lidhjet e tekstit të Buzukut me ato të autorëve të mëvonë të vjetër, të cilat janë evidente. Ato bien në sy te Budi, i cili do ta ketë konsultuar Buzukun. Kjo nuk ka mbetur pa hetuar as tek autorët si Çabej, Riza, e të tjerë. Janë, porse, sipas Camajt, dy dallime:

- gjuha e Budit paraqet të folme tjetër dhe është më unike;
- Budi i shkruan fjalët bashkë, sipas zakonit tradicional⁵.

Të dyja këto çështje janë theksuar, po edhe bërë objekt studimi të hollësishëm sidomos nga Selman Riza.

³ Në sh. 15 kishte leksionarë në Dalmaci në gjuhën popullore kroate. Leksionari 'dalmatin' me tre versione, i Korçullës i gjysmës së sh. 15, i Zarës dhe i Bernardinit (*Evangelarium Bernardini Spalatensis*, botuar në Venedik më 1495, i pari libër i shtypur në gjuhën popullore me alfabet latin me karaktere të tipit gotik.

⁴ Theksonte se mund të hetohen ndikime nga këto burime sidomos në leksik dhe në mënyrën se si i përkthente pjesët latine. Për këto mund të krahasohet versioni i diskutimit të Riza, si për mënyrën e përkthimit, ashtu edhe për ndikimet sllave te Buzuku, por mbi baza të tjera. Elemente si *tjesk*, jo *tijesak* mund të shërbejnë po ashtu për indicie përshtatjeje.

⁵ CAMAJ (1960), 74-5.

Nga kjo traditë, mendonte Camaj, veçohet Pjetër Bogdani me gjuhën e tij hasjane “të larë” në Shkodër. Nëse lëmë anash bazën dialektore, nuk del shumë e qartë se në ç’kuptim veçohet Bogdani nga kjo traditë, diversitetin e bazës idiomatike të së cilës Camaj e postulonte që në fillimet e shqipes së shkruar. Në qëndrim, në stil, në teknikë shkrimi e përkthimi?

Për studimet buzukiane Martin Camaj do të mbetet i rëndësishëm me ndihmesat e tij konkrete filologjike, linguistike, sa me idetë me implikime kulturore e letrare për atë kohë, të cilat shpesh kanë mbetur pa elaboruar. Në kohën jo shumë të gjatë të studimit të këtij teksti ai kishte arritur të thellohej në interpretimet fonetike të grafisë, ashtu siç u pa në rastin e *h*-së dhe të nazalizmit⁶. Largvajtëse mund të jenë idetë e tij të krahasimit të teksteve të Buzukut me tekstet popullore kroate në një anë dhe me tekstet e traditës shqipe jugore në anën tjetër. Këtë të dytën nuk e la pa bërë as Çabej. Kështu dhe praktikisht arrijmë tek ideja e theksuar nga Riza në kritikën e pabotuar për studimin e Çabejt, sipas së cilës analiza e përkthimit të tekstit të Buzukut ka rëndësi të dorës së parë. Analiza e Rizës është më shteruesja që është bërë deri sot, natyrisht në raport me versionin latin. Hipoteza për mbështetje edhe në përkthimet sllave popullore, e bazuar seriozisht nga studimi i Camajt, mbetet për t’u bërë.

Edhe ky studim i specializuar, i veçantë, nxjerr në pah nevojën që vepra e Buzukut të shqyrtohet jo vetëm nga aspekti i saj i brendshëm; pikërisht për të studiuar këtë aspekt të brendshëm, del nevoja të shihen çështje si: historia kulturo-religjioze shqiptare; historia gjuhësore; lidhjet e shqiptarëve me fqinjët dhe me qendrat e rrezatimit kulturor të kohës, etj., për të cilat kishin folur edhe Çabej, Riza e të tjerë buzukologë, ndërsa studimi si ky i Camajt flet në mënyrë të thelluar e të qartë.

Sa i përket orientimit në studimet e tij gjuhësore, në tërë veprën e tij për Buzukun hetohet horizonti lingvistik junggramatikan, që fillin e kishte te Bariq-i e shtyhej më tej te Jokl-i e Meyer-i, çka shihet edhe më qartë në studimin e tij më të rëndësishëm për historinë e gjuhës Albanische Wortbildung, të mbrojtur si Habilitacion në Mynih dhe të botuar më 1966. Aty Camaj shqyrtonte një varg çështjesh të zhvillimit fonetik brenda shqipes me perspektivë dhe indoeuropiane, por që kanë qenë me rëndësi për sqarimin e çështjeve morfologjike dhe të proceseve të fjalëformimit. Gjithnjë në vorbullën e Mynihut me orientim të theksuar indoeuropianist, ballkanistik, në një anë dhe historik, por me interesa të shquara filologjike e kulturore, si tek albanologu i rëndësishëm Georg Stadtmüller, etj. aty nxjerrin krye kërkesat për vështrim më të gjerë të çështjeve se ç’kërkonte

⁶ ISMAJLI (1995), ff. 115-128.

hulumtuesi i detajit. Aty gëlon ajo që quhet gjermanisht Aufhebung (përsundimi) i problematikës dhe metodës junggramatikane dhe nis nevoja për vështrime funksionale e strukturore, siç do të shihet te përshkrimet e të folmeve arbëreshe a te Gramatika e Camajt.

Kontakte me qerthujt gjuhësorë të Beogradit në vitet '50 kanë pasur dhe Selman Riza e Idriz Ajeti. Ajeti, si Camaj, siç mund të shihet në studimet e tij të asaj kohe, kishte ndjekur rrugën e Bariq-it, ndërsa Riza, edhe në mënyrë eksplicite, kishte parapëlqyer më tepër orientimet që synonin më shumë funksionimin e gjuhës, prandaj edhe gjendjet, jo zhvillimin, pra më shumë orientimin e Aleksandar Belić-it.

Vetëm pas vendosjes në Mynih dalin te Camaj horizonte të tjera në fushën e studimeve gjuhësore e ato do ta shpien disa herë tek vështrimet funksionale-strukturore, sidomos në përshkrimet e gjendjeve të të folmeve arbëreshe në fushën e fonetikës. Në ato studime Camaj referonte edhe në mënyrë eksplicite jo vetëm koncepte si ai i fonemës dhe i kundërvënieve fonologjike, po edhe studiues si André Martinet. Në takimet e para me të në Lenggries më 1972 gati e tërë biseda na kishte shkuar në këto çështje.

Kjo hetohet dhe në Parathënien e tij për veprën e Bogdanit.

"Mendoj se shumë para Buzukut kanë ekzistuar përkthime të Ungjijve në gjuhën shqipe që përmes një elaborimi të hollë gjatë përdorimit dhe ritokimit të kopistëve në ato tekste është arritur në një stil të vërtetë e të veçantë shqiptar dhe, çka është më e besueshme, te një pasurim i kësaj gjuhe të përbashkët kishtare, e cila përfshinte forma disparate të folmesh të ndryshme regjionale, sa ishin regjionet e ndryshme prej të cilave vinin anëtarët e klerit shqiptar që përdornin atë gjuhë. Buzuku me siguri u shërbye nga këto tekste biblike dhe më shumë se një përkthyes i guximshëm duhet të konsiderohet shpesh kompilator i mirë, edhe pse si prift i mësuar dhe solete duhej ta kishte përpara gjithnjë shkrimin e shenjtë latinisht. Nga ky fakt do të shpjegohej pjesërisht varieteti i toneve stilistike që gjatë një leximi të kujdesshëm jep përshtypjen e një kompozimi me karakter musivo.", Camaj, f. 35 (Përkthimi r.i.).

Çabej dhe Riza kanë shpjegime të tjera në këtë drejtim. Ata që të dy flasin për Buzukun si autor të vetëm të përkthimit dhe me këtë rast Çabej i theksonte meritat e përkthyesit të formuar, ndërsa Riza, përkundrazi, i vinte në pah mungesat dhe modestinë e Buzukut në formimin e tij në këtë drejtim. Pa hyrë në detajet në këtë pikë këtu dhe tani, dua ta them vetëm përfundimin se më duket që udha e hapur nga Camaj mund të jetë gjithnjë prodhuese.

Në rrugën e kërkimit të gjenezës së 'Mesharit' gjithnjë mbi bazë të argumenteve gjuhësore, M. Camaj kishte bërë një krahasim të shkurtër të

gjuhës dhe të shkrimit të Buzukut me të Budit, të Bardhit dhe të Bogdanit, duke shquar vijat e një tradite të vetme, sado që secili prej tyre kishte sjellë elemente të veçanta të shkrimit (sidomos Budi), elemente nga të folmet përkatëse, etj. Nga kjo traditë, pas tij, veçohet ndjeshëm Bogdani, të cilin ai e cilësonte madje “shkrimtarin dhe stilistin e parë të vërtetë të letërsisë shqipe”. Bogdani po ashtu donte t’i afrohej traditës duke shprehur nevojën që t’i përshtatej Shkodrës, por sipas tij, gjuha e Bogdanit është thellësisht “e zhytur në rrënjët e të folmes së Hasit e të Maleve të Prizrenit” (f. 75). Me Bogdanin dhe gjuhën e tij Martini u mor dhe me rastin e botimit anastatik të *Çetës së Profetëve* të vitit 1977 në Mynih. Në një parathënie të shkurtër në formë çelësi për leximin e tekstit të Bogdanit, Camaj kishte vënë dhe vrojtime që tejkalojnë ndjeshëm interesimet e tij të mëhershme për autorët e vjetër: kishte provuar të rindëronte dhe sistemin fonematik, çka shprehte qartë ujërat linguistikë në të cilët ndodhej ai tani. Në studimin për Bogdanin dhe gjuhën letrare, fare vonë, Camaj vinte të ritheksonte ndihmesat e tij në këtë drejtim dhe mundësinë që ai të trajtohej madje si nismëtari i një gegnishteje letrare me bazë kosovarishten, çka do të theksonte sidomos Arshi Pipa.

Për autorët e vjetër, pos vrojtimeve të atyketushme në formë shënimesh për raste të tjera diskutimi, Camaj kishte shkruar dhe dy herë të tjera: me rastin e 400-vjetorit të Budit – një artikull përkujtimor të botuar te *Shëjzat* më 1966 dhe në një recension për veprën e Çabejt – ‘Meshari’ i Gjon Buzukut, të botuar gjermanisht dhe italisht⁷.

Në shkrimet e tij gjysmërrëfimore, Martin Camaj më vonë la shënime për mua me interes, për të ndjekur idenë e tij të mëtejme për Palimpsestin dhe kërkimin e gjenezës, jo vetëm të ‘Mesharit’. Vetëdija për tretjen e saj përtej dhe zhytja në mitizime e mite, kërkimi palimpsestit të vet. Këtu kthehet sërish te poezia. Hulumtimet e gjenezës së “Mesharit” e

⁷ CAMAJ (1971c), recension për ÇABEJ (1968) 517-18, CAMAJ (1972), rec. për ÇABEJ (1968), 284-85, Martin Camaj ka paraqitur veprën e Eqrem Çabejtë ‘**Meshari**’ i **Gjon Buzukut (1555)**. Në këtë recension të shkurtë, që përfundon me vlerësimin e lartë: “vepra më e mirë filologjike e albanistikës deri sot dhe edhe kryevepra e Çabejtë”, Camaj rithekson disa informata themelore për Buzukun dhe veprën e tij, paraqet aspekte të veprës së Çabejt, e cila në secilën pjesë “sjell kontribute me vlerë për zgjidhjen përfundimtare të problemit të prejardhjes së Mesharit, edhe nëse jo gjithmonë mund të bashkëpajtohesh me mendimin e studiuesit tonë”, dhe shtron mospajtimin e tij kryesor: “Sipas meje, nuk është i pranueshëm pohimi i Çabejt se përkthimi i këtij **Meshari** në gjuhën shqipe është vepër ekskluzive e Buzukut. Kjo bie në kundërshtim, veç të tjerash, me stilet e ndryshme dhe me cilësitë e ndryshme të përkthimit” (përkth. R. I.).

vetëdijësojnë mbase për këtë të dytën, e shpien te krijimi. Martin Camaj qe një krijues dinamik. Bëri kalime nga njëra fushë e kërkimit njohës në tjetrën, nga një mënyrë e vështrimit dhe e shprehjes në tjetrën, qoftë në poezi, në prozë apo diskutime për letërsinë, qoftë dhe në dije ta quajmë krejt pozitiviste në raport me të parat, në gjuhësi. Brenda secilës prej këtyre fushave ai përjetoi lëvizje e transformime nga tradicionalja tek modernia: në poezi nga lirika krejt shqipe dhe me formë, varg e figuracion tradicional e viteve '50 drejt lirikës moderne dhe të kursyer, me varg të lirë e figuracion modern të viteve '70-'80; në prozë nga rrëfimi shqiptar i pjesës së parë të shekullit, te proza moderne Karpa; ndërsa në studimet gjuhësore nga përvoja junggramatikane e filologjike tradicionale te përshkrimet strukturale të të folmeve.

BIBLIOGRAFI:

- AJETI (1968), Idriz: recension për CAMAJ (1966), "Gjurmime albanologjike", 1/1968, Prishtinë, 241-243.
- ÇABEJ (1955), Eqrem: *Gjon Buzuku*, Buletin për shkencat shoqërore 1/1955, Tiranë, 23.
- ÇABEJ (1968), Eqrem: "Meshari" i *Gjon Buzukut* (1555), botim kritik, II vëllime, Universiteti Shtetëror i Tiranës, Instituti i Historisë e i Gjuhësisë, Tiranë, 1968.
- ÇABEJ, E. (1968): „Meshari” i *Gjon Buzukut* (1555), botim kritik, Pjesa e parë Hyrje dhe transliterim, Pjesa e dytë Faksimile dhe transkribim fonetik, Universiteti Shtetëror i Tiranës, Instituti i Historisë dhe i Gjuhësisë, Tiranë, 1968, I - 299 pp., II – 404 pp.
- ÇABEJ, Eqrem (1955): *Gjon Buzuku*, Buletin për Shkencat Shoqërore nr. 1, pp. 9-23; nr. 2, pp. 71-100; nr. 3, pp. 39-50 und nr. 4, pp. 113-124, Tiranë.
- CAMAJ (1957), Martin: *Prilog poznavanju grafije Gjon Buzukua*, Godišnjak Balkanološkog instituta, Sarajevo, I/1957, 203-211.
- CAMAJ (1959), Martin: *Për vokalin nazal ke Buzuku*, Shëjzat, 5-6/1959, Romë, 163-174.
- CAMAJ (1960), Martin: *Il "Messale" di Gjon Buzuku. Contributi linguistici allo studio della genesi*, Roma, Shëjzat, 90.
- CAMAJ (1966), Martin: *Albanische Wortbildung*, Albanische Forschungen 6, O. Harrassowitz, Wiesbaden, 1966, 175.
- CAMAJ (1969), Martin: *Lehrbuch der Albanischen Sprache*, O. Harrasowitz, Wiesbaden, 1969, 136;
- CAMAJ (1971), M.: *La parlata albanese di Greci in provincia di Avellino*, Studi e testi v. IV, Firenze 1971, 120.
- CAMAJ (1971b), Martin: *Zur albanischen Mundart von Barile in der Provinz Potenza*, Dissertationes albanicae 13, München, 1971, 127-140;

- CAMAJ (1971c), Martin: recension për CABEJ (1968), *Südost-Forschungen, Band XX*, 517-18, München 1971
- CAMAJ (1972), Martin: recension për CABEJ (1968), Shëjzat 5-8, Romë, 1972, 284-85.
- CAMAJ (1977), Martin: *Die Albanische Mundart von Falconara Albanese in der Provinz Cosenza*, Albanische Forschungen 16, München, 1977;
- CAMAJ (1984), Martin: *Albanian Grammar*, O. Harrassowitz, Wiesbaden, 1984, 337.
- DEMIRAJ (2007), Bardhyl (Herasugb.): *Nach 450 Jahren. Buzukus „Missale” und seine Rezeption in unserer Zeit*, Albanische Forschungen 25, Harrassowitz, Wiesbaden.
- DEMIRAJ, Sh. (1995): A ka pasur një traditë shkrimi të gjuhës shqipe para Buzukut ?, „Meshari» i Gjon Buzukut – monument i kulturës shqiptare (1555-1995), Ulqin 1995, 35-42.
- DEMIRAJ, Shaban (1990): *Eqrem Çabej*, 8 Nëntori, Tiranë, pp. 268.
- FIEDLER, Wilfried (2004): *Das albanische Verbalsystem in der Sprache des Gjon Buzuku (1555)*, ASHAK, Prishtinë, pp. 814.
- GAZULLI, Nikollë: „Hylli i Dritës” XVII, 547, cituar sipas Çabej (1968), 56.
- ISMAJLI (1971), Rexhep: recension për Camaj (1971), „Gjurmime albanologjike, Seria e shkencave filologjike”, I/1971, Prishtinë, 213-216);
- ISMAJLI (1977), Rexhep: *Grafia e Buzukut dhe disa çështje të sistemit fonetik të shqipes*, „Gjurmime albanologjike - seria filologjike”, VII 1977, Prishtinë, 1978, 229-256.
- ISMAJLI (1987), Rexhep: *Artikuj mbi gjuhën shqipe*, Rilindja, Prishtinë, 1987, 105-147.
- ISMAJLI, R. (1994): *Rithemelimet e Selman Rizës, Etni e modernitet*, Dukagjini, Pejë, pp.141-158.
- ISMAJLI, R. (1995): *Kontributi i Martin Camajt në studimet buzukiane, „Meshari” i Gjon Buzukut – monument i kulturës shqiptare (1555-1995)*, Ulqin, pp. 115-128,
- ISMAJLI, R. (2000): *Tekste të vjetra*, Dukagjini, Pejë, pp. 427.
- ISMAJLI, Rexhep (1977): *Grafia e Buzukut dhe disa çështje të sistemit fonetik të shqipes*, „Gjurmime albanologjike”, Prishtinë 1978, pp. 229-256.
- ISMAJLI (2007), Rexhep: *Studien über Buzuku in den 50er Jahren des 20. Jahrhundert*, në Demiraj (2007), 17-26.
- JOKL (1930), Norbert: *Letër redaksisë „Hylli i Dritës”*, VI, 1930, Shkodër.
- JOKL, Norbert (1930): *Nji studim përreth librit të Buzukut*, „Hylli i dritës” VI, nr. 3, Shkodër.

- MANDALÀ (1991), Matteo: *Alcune osservazioni sulle poesie di Martin Camaj*, "Albanica", A Quarterly Journal of Albanological Research and Criticism special issue dedicated to Martin Camaj, spring 1991, nr. 2.
- RESSULI, Namik (1958): *Il „Messale” di Giovanni Buzuku*, Riproduzione e trascrizione, Studi e testi 199, Città del Vaticano, Biblioteca apostolica Vaticana, 1958, pp. 406.
- RIZA (1960), Selman: *Pesë autorët më të vjetër të shqipes*, Tiranë, 1960, V.
- RIZA (1983), Selman: *Nyjet e shqipes në tekstet e pesë autorëve tanë më të vjetër*, pjesë e *Nyjat e shqipes nga viti 1962*, botuar në "Studime filologjike" 1/1983, Tiranë, 21- 53
- RIZA, S. (1944): *Tri monografina albanologjike*, Tiranë, riprodhuar në: Riza (1996), pp. 1-222.
- RIZA, S. (1952), *Fillimet e gjuhësisë shqiptare*, Prishtinë; riprodhuar: Riza (1996), pp. 223-352.
- RIZA, S. (1958): *Mbi vlerën fonetike të grafivet buzukiane oy dhe (u) latine*, Buletin i Universitetit Shtetëror të Tiranës, Seria Shkencat Shoqërore, nr. 1, pp. 81-85, Tiranë.
- RIZA, S. (1958a): *Relacion i zgjeruar mbi ribotimin kritik të Gjon Buzukut nga Eqrem Çabej*, nga dorëshkrimi riprodhuar në Riza (1996), pp. 491-542.
- RIZA, S. (1996): *Vepra 1*, Akademia e Shkencave dhe e Arteve e Kosovës, Prishtinë, pp. 566.
- RIZA, S. (2002): *Pesë autorët më të vjetër të gjuhës shqipe*, Toena, Tiranë, pp. 399. Shkruar në vitet '60, riprodhuar dhe në Riza (2004), pp. 233-654.
- RIZA, S. (2004): *Vepra 4*, Akademia e Shkencave dhe e Arteve e Kosovës, Prishtinë, pp. 664.
- ROQUES, Mario (1932): *Recherches sur kles anciens textes albanais*, Paris, 1932.
- RROTA, J. (1930a): *Monumenti ma i vjetër i gjuhës shqipe. D. Gjon Buzuku (1555)*, Shkodër, botimi i dytë 1938.